
УДК 811.161.2'373

Наталія Пуряєва

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ

У статті розглянуто розвиток історико-лінгвістичних студій в україністиці, що їх здійснювали різноманітні наукові структурні підрозділи Академії наук України протягом 1918 — 2018 рр. Зазначено, що їхня діяльність була зосереджена на розвитку трьох напрямків історичної лінгвістики: історичної лексикографії, лінгвістичного едиційного джерелознавства та історії української мови. Ґрунтовно розглянуто основні здобутки в цих царинах.

Ключові слова: історико-лінгвістичні дослідження, відділ історії української мови Інституту української мови НАН України.

Створення Всеукраїнської академії наук (ВУАН) 1918 р. та її наукових структурних підрозділів припало на період активної розбудови новопосталої незалежної Української держави та українізації всіх її суспільних і культурних ділянок. Виразна державо- та націотворча позиція президента ВУАН академіка В. Вернадського сприяла тому, що новозаснований Історико-філологічний відділ ВУАН, який об'єднав три гуманітарні галузі: українська лінгвістика, літературознавство та історія — став пріоритетною і провідною науковою установою в Україні. Серед комісій, заснованих у складі відділу, історико-лінгвістичні студії мала здійснювати *кафедра історії української мови та палеографії* (голова — Є. Тимченко), яка з 1928 р. отримала назву *Комісія для дослідження історії української мови*. У 1918 р. при Історико-філологічному відділі було засновано також *Комісію історичного словника української мови* (голова М. Грунський, відтак Є. Тимченко).

Основними дослідницькими напрямками української історичної лінгвістики, що формувалися в різні періоди розвитку української академії наук, були:

© Н.В. ПУРЯЄВА, 2018

- історична лексикографія,
- лінгвістичне едиційне джерелознавство,
- історія української мови.

Історична лексикографія. Над проблемами української історичної лексикографії почала працювати створена 1918 р. *Комісія історичного словника українського язика при ВУАН*, головою якого обрано професора Є. Тимченка. До її складу входили також Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко [4: 190]. Комісія уклала картотеку обсягом понад 300 тис. одиниць, охопивши 400 пам'яток української мови від найдавніших часів до XIX ст. В її основу лягла особиста картотека проф. Є. Тимченка, що налічувала 60 тис. карток-цитат із 34 пам'яток української мови XV — XVIII ст. [2: 137]. Того ж року Комісія почала випуск «Історичного словника українського язика», який, за задумом авторів, мав уміститися в 4 — 5 томах. У 1930 і 1932 рр. вийшли друком 2 зошити I тому (понад 10 тис. слів від «А» до «жяловати»). Словник мав низку недоопрацьовань, пов'язаних із незначною увагою упорядників до рукописних джерел та пам'яток XIV — XV ст., крім того, до його корпусу не увійшло чимало цінних джерел XI — XIII ст., а розмежування українських і білоруських пам'яток було здійснено за територіальним, а не мовним принципом.

У 1930 р. Комісія припинила своє існування, частково влившись в Інститут мовознавства ВУАН. У 1958 р. картотеку Комісії та матеріали словника, зібрані Є. Тимченком, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні передав до відділу мовознавства Інституту суспільних наук НАН України у Львові¹. Відтоді українська історико-лексикографічна діяльність зосередилася у цьому місті, де під проводом Л.Л. Гумецької почала формуватися львівська лексикографічна школа, найвизначнішими здобутками якої в галузі історичної лексикографії стали «Словник української мови XIV — XV ст.» (1977 — 1978, т. I — II) та «Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.» (1994 — 2017, вип. 1 — 14) [2: 138].

Варто зазначити, що в 2003 р. відділ історії української мови Інституту української мови НАН України ініціював публікацію «Матеріалів до словника писемної та книжної української мови XV — XVIII ст.»¹ Є. Тимченка. Над підготовкою видання працювали В.В. Німчук і Г.І. Лиса. Більшу частину вокабул, залишених у машинописі Є. Тимченка без етимологічних коментарів і тлумачень, В.В. Німчук доповнив своїми етимологіями й визначеннями; видавці упорядкували цитатний матеріал, уніфікували систему спеціальних позначок, прийнятих у словнику.

Едиційне джерелознавство. Для роботи над створенням джерельної бази українських філологічних та зокрема історико-лінгвістичних студій 1927 р. при Історико-філологічному відділі ВУАН була створена *Комісія давнього українського письменства*, яку очолив академік В. Перетц. Основу

¹ Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV — XVIII ст.: У 2 кн. Упор. В.В. Німчук, Г.І. Лиса; НАН України; Українська вільна академія наук у США. Київ — Нью-Йорк, 2003.

Комісії склали його учні: О. Назаревський, С. Богуславський, Д. Абрамович, М. Гудзій, Н. Кістяківська, С. Гаєвський, К. Копержинський, В. Розов, С. Щеглова, І. Єрьомін, В. Адріанова-Перетц. Комісія ставила собі за мету «бібліографувати, описувати, досліджувати, а найголовніше — видавати пам'ятки мови й письменства давньої України», «що стосуються і до найдавнішого і до середнього періодів його існування» [1: 4], а саме XI — XIII та XIV — XVIII ст. Для публікування давніх текстів засновано спеціальну серію «Пам'ятки мови та письменства давньої України» (інша назва «Пам'ятки давнього письменства»), що виходила як додаток до періодичного видання «Збірник Історико-філологічного відділу ВУАН». Загалом у серії було опубліковано 4 томи: С. Богуславський «Українсько-руські пам'ятки XI — XVIII ст. про князів Бориса і Гліба (Розвідка й тексти)» (Київ, 1928); Н. Кістяківська «Твори Івана Некрашевича, українського письменника XVIII віку. Розвідка й тексти» (Київ, 1929); І. Єрьомін «Твори Кирила Туровського» (Київ, 1929); Д. Абрамович «Києво-Печерський патерик. Вступ. Текст. Примітки» (Київ, 1931) [6: 117]. Крім того, під редакцією А. Кримського було перевидано збірку В. Розова «Українські грамоти» (Т. I — XIV ст., т. II — перша половина XV ст.; Київ, 1928).

Комісія давнього українського письменства проіснувала десять років — до сумнозвісного періоду більшовицької розправи над українською культурою й наукою 1930-х років. Після заслання В. Перетца та його смерті в 1935 р. вона припинила своє існування і разом із нею всяка едиційна діяльність в Україні. У липні 1930 р. Історико-філологічний відділ ВУАН було ліквідовано, а його установи включено до II Соціально-економічного відділу. Того ж року створено Інститут мовознавства (із 1945 р. — ім. О.О. Потебні).

У 1958 р. IV Міжнародний з'їзд славістів, який відбувся у Москві, першорядним завданням славістики проголосив формування джерельної бази історичних досліджень слов'янських мов. Реалізувати це завдання в Україні повинен був заснований в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР *відділ історії та діалектології української мови*, очолюваний К.К. Цілуйком, а *історичної групи* в ньому — М.М. Бойчуком. Першим едиційним проектом відділу стала підготовка до видання Житомирських актових книг, над якою працювали науковці М.М. Бойчук, А.М. Матвієнко, В.В. Німчук, В.Ю. Франчук, Т. К. Черторизька, В.М. Русанівський, М.М. Пешак.

У 1961 р. побачили світ створені на основі першого едиційного доповіді відділу «Правила видання пам'яток української мови XIV — XVIII ст.» за авторством М.М. Пешак та В.М. Русанівського. Ця невелика за обсягом брошура містила концепцію створення корпусу джерел історії української мови середнього періоду. Пам'ятки найдавнішого періоду (XI — XIII ст.) планувалося публікувати спільними зусиллями російських, українських та білоруських мовознавців [5: 9]. Однак, як відомо, «привілей» видання цих писемних джерел належав лише першим.

1961 р. була започаткована перша в україністиці власне лінгвістична джерелознавча серія «Пам'ятки української мови». Відбір писемних дже-

рел для публікування в цій серії був детермінований необхідністю повного представлення в джерельному матеріалі: 1) різних хронологічних зрізів розвитку української мовної системи; 2) її географічних (діалектних) варіантів; 3) стильових та жанрових зрізів української літературної мови. Таким чином, концепція враховувала інтереси розвитку всіх лінгвістичних галузей історичного спрямування, а саме: історії української мови; історичної діалектології та діахронічної лінгвогеографії; ономастики; історії української літературної мови; історичної лексикографії; історії українського правопису; історичної стилістики тощо. Мовознавчий характер видань підсилювала лінгвістична домінанта супровідного дослідження кожної видаваної пам'ятки (її палеографічний та текстологічний аналіз — обидва обов'язкові — були підпорядковані меті переконливої територіальної та хронологічної атрибуції пам'ятки). Крім того, кожне видання супроводжували ономастичні покажчики, словопокажчики.

Першим томом серії стало опубліковане 1961 р. факсимільне видання «Лексикона словенороського» Памва Беринди 1627 р, яке підготував В.В. Німчук. Загалом, з 1961 р. і до сьогодні в серії «Пам'ятки української мови» було опубліковано понад 40 томів. Це насамперед пам'ятки **ділової писемності**: «Українські грамоти XV ст.» (В.М. Русанівський, 1965), «Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» (М.М. Бойчук, 1965), «Грамоти XIV ст.» (М.М. Пешак, 1974), «Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України» (В.А. Передрієнко, 1976), «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: 36. актових документів» (В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова, В.Ю. Франчук, Т.К. Черторизька, 1981), «Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: 36. актових документів» (О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило, 1986), «Книга Київського підкоморського суду (1584 — 1644)» (Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.С. Гісцова, В.М. Кравченко та ін., 1991), «Волинські грамоти XVI ст.» (В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко, 1995), «Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року» (А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко, 2002), «Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.» (В.М. Мойсієнко, 2004); «Акти Вишівської міської книги XVII ст.» (І.Б. Царалунга, 2015), «Акти Полтавського полкового суду 1668 — 1740 рр. Збірник актових документів. Кн. 1» (І.П. Чепіга, У.М. Штанденко, 2017); «Акти (протоколи) Полтавського полкового суду (1683 — 1740). Кн. 2» (Л.А. Москаленко, 2018).

Другу за чисельністю групу опублікованих пам'яток становили видання чи не в повному обсязі **староукраїнські граматичні та лексикографічні праці**: «Лексикон словенороський» Памва Беринди 1627 року» (В.В. Німчук, 1961), «Лексис» Лаврентія Зизанія, «Синоніма славеноросская» (В.В. Німчук, 1964), «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (В.В. Німчук, 1966), «Граматика слов'янська Івана Ужєвича» (І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький, 1970), «Лексикон латинський» Єпіфанія Славинецького та «Лексикон словено-латинський» Єпіфанія Славинецького й Арсенія

Корецького-Сатановського (В.В. Німчук, 1973), «Буквар І. Федорова 1574 р.» (В.В. Німчук, 1975), «Граматика» Мелетія Смотрицького (В.В. Німчук, 1979), «Граматика словенска» Лаврентія Зизанія (В.В. Німчук, 1980).

До третьої групи серії увійшли тексти **художньої** та, зокрема, **гомілетичної** літератури: «Климентій Зіновієв. Вірші. Приповіді посполиті» (І.П. Чепіга, В.П. Колосова, 1971), «Йоаникій Галятовський. Ключ розуміння» (І.П. Чепіга, 1985), «Герасим Смотрицький. Ключ царства небесного» (В.М. Мойсієнко, В.В. Німчук, 2005), «Лъкарство на успалый умысль чоловѣчий» (В.М. Мойсієнко, Н.П. Бондар, О.Ю. Макарова, С.П. Радомська, 2017).

Дві інші групи — староукраїнська **епістолярія** і **науково-популярна література** — представлені меншою кількістю пам'яток: «Лікарські та господарські порадики XVIII ст.» (В.А. Передрієнко, 1984), «Приватні листи XVIII ст.» (В.А. Передрієнко, 1987).

До IX Міжнародного з'їзду славистів, який відбувся в Києві 1983 р., Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР опублікував одну з найважливіших східнослов'янських пам'яток писемності X ст. — Київські глаголичні листки (Київський місал). Факсимільне видання пам'ятки та широкий коментар до неї підготував В.В. Німчук. Учений переконливо спростував припущення відомого австрійського славіста академіка Й. Гамма, висловлене в праці «Das glagolitische Missal von Kiew» (Wien, 1979), що Київський місал є фальсифікатом-палімпсестом, створеним відомим чеським філологом-фальсифікатором Вацлавом Ганкою в XIX ст. Здійснивши ґрунтовне мовне та палеографічне дослідження пам'ятки, а також у спеціальних лабораторіях її фізико-хімічний аналіз, В.В. Німчук довів, що пам'ятка є давнім рукописом, не належить перу В. Ганки і не має жодних ознак палімпсесту. Таким чином, корпус старослов'янської мови X — XI ст. поповнився ще одним надзвичайно важливим писемним джерелом².

З 1980 р. едиційні зусилля відділу історії української мови зосереджуються на текстах церковно-релігійної (конфесійної) літератури — насамперед перекладах Святого Письма. Першим об'єктом дослідження і публікування стало Пересопницьке Євангеліє 1556 — 1561 рр., підготовку до видання якого доручено І.П. Чепізі. Планувалося, що пам'ятка буде опублікована у двох томах, перший із яких міститиме її факсиміле, другий — метаграфований (транслітерований) текст та ґрунтовне комплексне (кодикологічне, палеографічне, лінгвістичне) наукове дослідження. На жаль, у повному обсязі проект реалізувати не вдалося — том із факсиміле, хоч він і був цілком підготовлений, так і не опублікували. Проте видання «Пересопницьке Євангеліє 1556 — 1561 рр.: Дослідження. Транслітерований

² За ґрунтовне дослідження та видання Київського місалу і, таким чином, видатний внесок у славистику 1995 р. Університет ім. Павла Йозефа в Кошице (Словаччина) нагородив професора В.В. Німчука медаллю з нагоди 200-річчя з дня народження цього видатного славіста.

текст. Словопоказчик» (І.П. Чепіга, Л.А. Гнатенко; наук. ред. В.В. Німчук, Київ, 2001) до сьогодні залишається прикладом найдосконалішого едиційного опрацювання стародавньої пам'ятки.

2015 р. у співпраці з В.В. Німчуком було опубліковано Псалтир у перекладі Пилипа Морачевського (1865), який підготувала до видання Л.А. Гнатенко³. Унікальність публікації полягає не тільки в тому, що впроваджує в україністику практично недоступний сучасним українським дослідникам перший повний переклад цієї біблійної книги новою українською мовою, а й тим, що відображає редакторські втручання у текст П. Морачевського таких видатних українських мовознавців як М. Комаров та А. Кримський.

У 1995 р. на основі едиційного досвіду лінгвістів та археографів В.В. Німчук підготував нові, удосконалені «Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (Київ, 1995). Зазначена праця, хоч формально і має статус проекту, фактично стала загальноприйнятою в Україні інструкцією для видання давніх текстів. Незважаючи на нібито прикладний характер, «Правила» є спробою створення теорії едиційної археографії (а зокрема її лінгвістичного напрямку). Її автор представив відповідну наукову галузь як скоординовану систему методів та прийомів, чітко підпорядкованих окремим науковим і культурним завданням. У «Правилах» В.В. Німчук упорядкував та уточнив едиційно-джерелознавчу термінологію; скласифікував типи видання пам'яток писемності (науковий, а в його складі — дипломатичний, критично-дипломатичний та дипломатично-критичний, науково-популярний) і навів докладні вказівки щодо кожного типу публікації, а також правила видання текстів, писаних українською мовою, але не кирилицею.

Крім того, в цій праці В.В. Німчук наголосив на необхідності хронологічного розширення корпусу джерел для видання — X — XX ст., а зокрема на потребі публікування пам'яток XI — XIII ст. Незабаром побачили світ такі видання: «Євсевієве Євангеліє 1283 року» (Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк; відпов. ред. В.В. Німчук, 2001), «Добрилове Євангеліє 1164 року» (Ю.В. Осінчук, відпов. ред. В.В. Німчук, 2012), «Бучацьке Євангеліє XII — XIII ст.» (Ю.В. Осінчук, відпов. ред. В.В. Німчук, 2017), «Лавришівське Євангеліє XIII — XIV ст.» (В.М. Мойсієнко, 2018).

Сьогодні чекає на опублікування ще низка важливих пам'яток української мови: «Четія Мінея 1489 року» (Г.В. Воронич, В.Б. Задорожний, Л.А. Москаленко), «Новий Завіт у перекладі Валентина Негалевського 1581 року» (Г.Х. Щербатюк, Н.В. Пуряєва), «Новий Завіт у перекладі П. Морачевського 1860 — 1865 рр.» (Г.П. Арполенко, Л.А. Гнатенко, Т.І. Котенко), «Оршанське Учительне Євангеліє» 1680 р. (Т.В. Сивокозова) та ін.

³ Псалтир: переклад українською літературною мовою П.С. Морачевського (1865). Підгот. вид. Л.А. Гнатенко, В.В. Німчук. Київ, 2015.

IV Міжнародний з'їзд славистів (Москва, 1958) окреслив ще одне важливе завдання — вивчення пам'яток старослов'янської мови різних слов'янських редакцій. Відділ історії Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР (разом з Інститутом російської мови АН РСФСР та Інститутом білоруської мови АН БРСР) розпочав роботу над укладанням картотеки словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції (проектом керувала В.Л. Карпова). В.В. Німчук визначив реєстр джерел словника, куди увійшло понад 80 старослов'янських текстів, на яких відчутно позначився вплив живого мовлення півдня Київської Русі. Відділ історії української мови розписав на картки близько 30 запланованих джерел (картотека зберігається у відділі історії української мови). На жаль, працю над словником старослов'янської мови східнослов'янської редакції в 1990 рр. було зупинено, проте безпосередній контакт із джерелами дав дослідникам неоціненний мовний матеріал, який згодом був використаний для написання академічної «Історії української мови», та можливість аргументовано і переконливо продовжити історичну перспективу української мови до IX ст., часу постановня перших старослов'янських писемних джерел.

Історія української мови. В ділянці вивчення історії української мови Історико-філологічний відділ ВУАН та історико-мовознавчі групи при ньому продовжили традиції, започатковані в працях М.О. Максимовича, О.О. Потебні, П.Г. Житецького, А.Ю. Кримського, лінгвістів, що належали до мовознавчої секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, Харківського історико-філологічного товариства тощо. Першочерговим завданням історичного мовознавства у той період було дослідження проблем українського глотогенезу в контексті історії постановня слов'янських мов, діалектної основи літературної мови Київської Русі, а також окремих фонетико-морфологічних явищ ранньої історії розвитку української мови тощо.

У 1918 р. при Історико-філологічному відділі ВУАН засновано *кафедру української мови та палеографії*, яку очолив Є. Тимченко. До складу кафедри увійшли професори А. Кримський, М. Грунський та ін. Першою публікацією стала книга О. Шахматова й А. Кримського «Нариси історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI — XVIII вв.» (Київ, 1922), в якій було розглянуто проблеми походження української мови, її діалектного членування, риси української мови в пам'ятках XI ст., її фонетико-морфологічний розвиток в XI — XIV ст. У цій праці А. Кримський, зокрема, висловив думку, що мова півдня Київської Русі, в основу якої лягли говори української мови, була сформована як окрема мова ще в XI ст.

1927 р. побачила світ праця Є. Тимченка «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика», в якій учений аргументовано заперечував концепцію спільної давньоруської мови та доводив постановня слов'янських мов безпосередньо з праслов'янської (цю ідею раніше висловив С. Смаль-Стоцький).

Другим напрямком діяхронної лінгвістики стало вивчення динаміки всіх системних рівнів української мови за даними пам'яток писемності. Так, побачили світ публікації з проблем *історичної фонетики*: О. Курило «Спроба пояснити процес зміни *o, e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (з мапою Поділля)» (Київ, 1928); В. Ганцов «До історії звуків в українській мові» (Київ, 1926); *історичної морфології*: В. Дем'янчук «Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в.» (Київ, 1928) [4: 190 — 191]; *історичної лексикології*: З.М. Веселовська «Мова Лексикону Памви Беринди» (Київ, 1929); *історичного синтаксису*: Є. Тимченко «Номінатив і датив в українській мові» (Київ, 1925), «Локатив в українській мові» (Київ, 1925), «Вокатив і інструменталь в українській мові» (Київ, 1926), «Акузатив в українській мові» (Київ, 1928).

1931 р. в Києві вийшло перше число «Збірника Комісії для дослідження історії української мови» за редакцією А. Кримського та М. Драй-Хмари, який, проте, більше не друкувався, оскільки цього ж року Історико-філологічний відділ ВУАН припинив своє існування.

У 1950 рр. чільне місце в дослідженні історії української мови посідав видатний славіст академік Л.А. Булаховський (із 1944 р. — директор Інституту мовознавства АН УРСР), продовжувач традицій харківської філологічної школи, яка формувалася під значним впливом ідей О.О. Потебні. Саме цьому вченому належить запровадження в історичну лінгвістику потебнянського методу історичного аналізу мови — від фактів сучасності до їхньої історичної інтерпретації. У серії статей, що друкувалися в 1940 рр. під загальною назвою «Історичний коментарій до української літературної мови», Л.А. Булаховський послідовно реалізував зазначений підхід, висвітливши найважливіші процеси розвитку фонетичного, морфологічного та синтаксичного рівнів української мови.

Крім того, Л.А. Булаховському належить праця «Питання походження української мови» (Київ, 1956), що на широкому фактичному матеріалі висвітлювала проблеми українського глотогенезу та постання й розвитку української літературної мови.

Проте варто визнати, що загалом протягом досить тривалого часу, майже до кінця 1960 рр., в історичному мовознавстві більше уваги приділялося дослідженню розвитку фонетичної та морфологічної підсистем чи навіть окремих явищ української мови. Практично поза увагою дослідників була динаміка її лексичного, синтаксичного та словотвірного рівнів. Майже недослідженою залишалася також мова українських писемних джерел. Пожвавлення цих студій спричинила едиційна діяльність істориків-лінгвістів, про яку вже йшлося. Тому в 1970 рр. визрів проект створення комплексної академічної праці з історії української мови. Структуру видання розробив В.В. Німчук⁴. За задумом ученого, праця

⁴ За опрацювання концепції, написання розділів та редагування цієї фундаментальної праці 1985 р. Президія АН УРСР присудила її авторам М.А. Жовтобрюхові, А.П. Грищенкові та В.В. Німчукові премію імені І.Я. Франка АН УРСР.

мала б містити такі томи: 1. Фонетика. 2. Акцентологія. 3. Морфологія. 4. Синтаксис. 5. Словотвір. 6. Лексика. 7. Фразеологія. 8. Антропонімія. 9. Топонімія. 10. Історія літературної мови. 11. Походження української мови. Завершальним томом «Історії» мала стати хрестоматія давніх текстів як один із найефективніших способів представлення динаміки розвитку мови від найдавніших часів.

У такому форматі зазначений масштабний проект, на жаль, не був зреалізований, проте, опублікована протягом 1978 — 1983 рр. чотиритомна «Історія української мови»⁵ і сьогодні залишається найґрунтовнішим дослідженням складного процесу формування та розвитку основних структурних рівнів української мови (фонологія, морфологія, лексика (у тому числі ономастика) і фразеологія, синтаксис). У монографії синтезовано досягнення не лише східнослов'янського мовознавства, а й славістики та індоєвропеїстики загалом. Це уможливило розширення меж історичної перспективи розвитку системи української мови до праслов'янського, а навіть і до індоєвропейського періоду. Залучення до аналізу безпрецедентно широкого кола писемних пам'яток різної жанрово-стильової приналежності, а також даних українських говорів дало змогу авторам праці розкрити процеси розвитку основних системних рівнів української мови, дати характеристику явищ сучасної української мови в діахронному аспекті.

2015 р. як додаток до чотиритомника була опублікована також «Хрестоматія з історії української мови X — XIII ст.» (упор. В.В. Німчук), що містить уривки з близько 60 пам'яток давньоруської та церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції (епіграфіка, церковно-релігійна, юридична література, літописні зводи, князівські договори та ін.), які походять із української етномовної території та засвідчують стан і динаміку розвитку української мови найдавнішого писемного періоду. Це найповніше в історії українського мовознавства хрестоматійне видання текстів, яке вичерпно окреслює джерельну базу українських історико-мовних студій відповідного періоду. Особлива цінність зазначеної праці полягає в тому, що вона містить уривки з великої кількості досі неопублікованих манускриптів, що зберігаються в закордонних книгозбірнях, а тому недоступні для українських користувачів.

На початку 2000-х рр. у відділі почалася систематична праця над вивченням динаміки словотвірної системи української мови, що не була охоплена академічною «Історією української мови». Насамперед створено проспекти історико-дериватологічних досліджень іменника й прикметника, в яких вироблено засади опису процесу розвитку словотвір-

⁵ А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, С.П. Бевзенко, С.П. Самійленко. «Історія української мови. Морфологія». Київ, 1978; М.А. Жовтобрюх, В.Г. Скляренко, В.М. Русанівський. «Історія української мови. Фонологія». Київ, 1979; Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк. «Історія української мови. Синтаксис». Київ, 1983; В.О. Винник, В.Й. Горобець, В.Л. Карпова, Л.Т. Масенко, В.В. Німчук, Л.С. Паламарчук, В.А. Передрієнко, В.М. Русанівський, І.П. Ченіга, П.П. Чучка. «Історія української мови. Лексика і фразеологія». Київ, 1983.

ної системи цих частин мови, а також джерельна база зазначених студій (П.І. Білоусенко, В.В. Німчук «Історія української мови. Словотвір. Ч. I. Іменник (проспект)» (Запоріжжя — Київ, 2013); Л.М. Костич, Р.О. Коца, В.В. Німчук «Історія української мови. Словотвір. Ч. II. Прикметник (проспект)» (Київ, 2016). Побачили світ також монографії, що стосуються як розвитку окремих словотворчих формантів, так і способів словотворення частин мови: П.І. Білоусенко, В.В. Німчук «Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-иця*)» (Запоріжжя, 2002); П.І. Білоусенко, В.В. Німчук «Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-ина*)» (Запоріжжя, 2009); У.М. Штанденко «Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV — XVIII ст.» (Київ, 2003), Р.О. Коца «Формування префіксальної та конфіксальної систем прикметника української мови (XI — XX ст.)» (Київ, 2017).

Праця над публікацією пам'яток писемності дала змогу виокремити ще кілька важливих напрямків історичних досліджень, зокрема історія українського мовознавства та лексикографії (монографії В.В. Німчука «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською і білоруською» (Київ, 1980), «Мовознавство на Україні в XIV — XVII ст. (Київ, 1985); історія української орфографії і правопису («Історія українського правопису: XVI — XX ст.: Хрестоматія» (Київ, 2004, упор. В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва), яка демонструє процес формування тих чи тих правописних норм української літературної мови, перебіг правописних дискусій, які можуть стати прецедентами розв'язання сучасних правописних проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуславський С. Українсько-руські пам'ятки XI — XVIII ст. про князів Бориса та Гліба. Розвідка й тексти. Київ, 1928.
2. Кровицька О. Українська історична лексикографія у міжслов'янському контексті. *Проблеми слов'янознавства*. 2003. Вип. 53. С. 136 — 144.
3. Левченко С.П. Розвиток досліджень з історичної граматики української мови після Жовтневої революції. *Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років*. Київ, 1957. С. 47 — 70.
4. Німчук В.В., Чепіга І.П. Історія української мови. *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України: 1930 — 2005*. Матеріали до історії. Київ, 2005. С. 188 — 2001.
5. Пещак М.М., Русанівський В.М. Правила видання пам'яток української мови XIV — XVIII ст. Київ, 1961.
6. Рева Л. Робота Комісії давнього українського письменства при ВУАН. *Студії з архівної справи та документознавства*. 1999. Т. 4. С. 116 — 117.

REFERENCES

1. Boguslavs'kyi, S. (1928). Ukrainian-Russian written records of 11-18 centuries about princes Boris and Gleb. Essay and texti. Kyiv (in Ukr.).
2. Krovyt's'ka, O. (2003). Ukrainian historical lexicography in the inter-Slavic context. *Problems of Slavic studies*, 53, 136 — 144. Lviv (in Ukr.).
3. Levchenko, S.P. (1957). Development of research on the historical grammar of the Ukrainian language after the October Revolution. *Studies in linguistics in URSR over forty years*, 47 — 70. Kyiv (in Ukr.).
4. Nimchuk, V.V., Chepiga, S.P. (2005). History of the Ukrainian language. *Institute of Language Studies A. Potebniya NAS of Ukraine: 1930 — 2005. History materials*, 188 — 201. Kyiv (in Ukr.).

5. Peshchak, M.M., Rusanivs'kyi, V.M. (1961). Rules for the publication of monuments of the Ukrainian language 14 — 18 centuries. Kyiv (in Ukr.).
6. Reva, L. (1999). The work of the Commission of ancient Ukrainian literature at AUAS. *Archive and Documentation Studios*, 4, 116 — 117 (in Ukr.).

Статтю отримано 15.11.2018

Natalia Puriava

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

HISTORICAL AND LINGUISTIC STUDIES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE: THE MAIN DIRECTIONS

The article deals with the development of historical and linguistic studies in Ukrainian studies, which was carried out by various scientific structural units of the Academy of Sciences of Ukraine during 1918 — 2018. It was noted that their activity was focused on the development of three directions of historical linguistics: historical lexicography, linguistic unitary sources of history and the history of Ukrainian the language Historical lexicography, whose formation is associated with the activities of the Kiev prof. E. Timchenko, since 1958, continued to develop in Lviv (Department of Ukrainian Language at the Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypyakevich of the National Academy of Sciences of Ukraine).

The unique linguistic source study as a separate scientific branch was finally formed in the 1960s, when the source bases for the diachronic study of the Ukrainian language were created in Ukraine. A special series — “Memoirs of the Ukrainian Language” — was initiated, in which up to today about 40 different-written written monuments of the XI — XIII, XIV — XVIII, XIX centuries have been published: church-religious texts, business writing, artistic and Homelike literature, Old Ukrainian lexicography and grammar, monuments of popular science and epistolary genres. Especially for their publication, the uniform rules have been developed and improved, and the industry is used to this day.

The study of the history of the Ukrainian language was primarily focused on the problems of Ukrainian glotogenesis, the dialectal basis of the literary language of Kievan Rus, and some phonetic and morphological phenomena of the Ukrainian language. In the 1980s, the fundamental academic study “History of the Ukrainian Language” in 4 volumes (Phonetics, Morphology, Lexics and Phraseology, Syntax) was published on the comprehensive study of the formation and development of the basic structural levels of the Ukrainian language based on the data of Ukrainian dialects. and writing sights. The monograph synthesizes the achievements of not only Eastern Slavic linguistics, but also Slavic studies and Indo-European studies in general. This made possible the expansion of the historical perspective of the development of the Ukrainian language system to the Slavonic, and even to the Indo-European period.

Today, the department of history of the Ukrainian language systematically studies the derivation system of the Ukrainian language, continues the publication of the most important monuments.

Keywords: *historical linguistic study, historical lexicography, linguistic source study.*